

Derleyen HURİCİHAN İSLAMOĞLU
Neden Avrupa Tarihi?

HURİCIHAN İSLAMOĞLU ODTÜ, Wisconsin, California ve New York Üniversitelerinde öğretim üyeliği yaptı. Economic Research Forum örgütünde araştırmacı olarak görev almaktadır.

JOHN A. HALL McGill Üniversitesi (Montreal-Kanada) öğretim üyesi.

PAUL LANGFORD Oxford Üniversitesi Lincoln College'de öğretim üyeliği ve rektörlük yaptı.

DEREK SAYER Lancaster Üniversitesi (Edmonton-Kanada) öğretim üyesi.

Bu kitap, 25-26 Ekim 1994'te ODTÜ'de düzenlenen atölye çalışmasına dayanmaktadır.

© ODTÜ Gelişme Dergisi, 1995

Bu kiptaktaki yazılar, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından yayımlanan, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1995, cilt 22, sayı 3 içerisinde yer alan makalelerin tercümesidir.

İletişim Yayınları 418 • Tarih Dizisi 85

ISBN-13: 978-975-470-621-5

© 1997 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 1997, İstanbul
2. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Tamlı Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Suat Aysu

KAPAK SEDA Mit

KAPAK RESMİ Tavik František Šimon, "Charles Bridge and Hradcany in Winter," 1917

UYGULAMA Hasan Deniz

DÜZELTİ Emircan Yaşa

BASKI ve *CİLT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen HURİCIHAN İSLAMOĞLU

Neden Avrupa Tarihi?

YAYINA HAZIRLAYAN

Yıldırım Kırgöz

ÇEVİRENLER

Simten Coşar, Özgür Gökmen, Yıldırım Kırgöz

*Her zaman iyi bir tartıřmadan zevk duyan
antropolog ve filozof Ernest Gellner'e*

İÇİNDEKİLER

AÇILIŞ – Huricihan İslamoğlu	9
“BATININ YÜKSELİŞİ ÜZERİNE BİR TEORİ” – John A. Hall	25
Yorum – Huricihan İslamoğlu	42
Tartışma	53
“MODERNİTE VE MUHAFAZAKÂRLIK: SANAYİLEŞMENİN EŞİĞİNDE İNGİLİZ TOPLUMU” – Paul Langford	63
Yorum – Aykut Kansu	81
Tartışma	88
“MODERN AVRUPA TARİHİNDE BİR ÇIKIŞ NOKTASI OLARAK PRAG” – Derek Sayer	101
Yorum – E. Fuat Keyman	127
Tartışma	132
KAPANIŞ TARTIŞMASI	145

AÇILIŞ

Huricihan İslamoğlu

Neden Avrupa tarihi konulu bir seminer? Bu toplantıyı düzenleyen kişi olarak benim Avrupa tarihine olan ilgimi bir yana bırakacak olursak, bu sorunun ciddiye alınması gerekiyor.

Bu ÷lkede düzenlenen çok sayıda tarih seminerinin hemen hepsinin Osmanlı ve T÷rkiye tarihinin sorunlarına adandığı bir gerçek. Özellikle, Osmanlı tarihine duyulan ilginin hiç de akademik çevrelerle sınırlı olmadığını gr÷yoruz. G÷ncel dergi ve gazetelere şöyle bir göz atmak, T÷rkiye’de aydın ve politikacıların davranışlarını, siyasi konumlarını meşru kılmak için Osmanlı tarihine ne kadar sık başvurduklarını görmek için yeterli. Osmanlı geçmişine duyulan bu ilginin g÷n÷m÷ze mahsus olduğu da söylenemez. İmparatorluğun k÷ř÷nden bu yana T÷rkiye’de olduğu gibi Balkanlar’da ve Arap bölgelerinde de, siyasi ve toplumsal kimlikler Osmanlı tarihinin farklı yorumları ÷zerine inşa edillemiştir. Bu yorumların ortak ve en çarpıcı yn÷ hemen hepsinin Avrupa tarihi konusunda açık veya gizli varsayımlar içermeleridir.

Her şeyden önce Avrupa tarihi ulaşılamaz bir ideal olarak Osmanlı tarihçilerin önünde durmakta ve Osmanlı tarihi, onun başarı ve başarısızlıkları, Avrupa tarihinin oluşturduğu kıstaslarla ölçülmektedir. Şüphesiz Avrupa tarihine bu yaklaşım, Avrupa'nın üstün teknolojisiyle, siyasi ve askeri gücüyle son iki yüzyıllık dünya tarihinin galibi konumunda olması, kendi dışındaki tüm bölgeleri egemenliği altına almayı becermesi karşısında oluşmuş bir halet-i ruhiyeyi yansıtmaktadır. Daha önemlisi, burada söz konusu olan mağlupların tarihlerinin, galibin kavramları, onun dünya tarihine verdiği yön doğrultusunda yazılmasıdır.

Vurgulamak istediğim Osmanlı ve onun gibi Batı karşısında yenik düşmüş bölgelerin yenilgilerinin sırf askeri, iktisadi, siyasi düzlemlerde olmadığı ve yenilginin aynı zamanda Batı'nın kavram dünyası tarafından içerilmek anlamına geldiğidir. Bu kavram dünyasının merkezinde Avrupa'nın dünya tarihindeki egemenlik konumunu tanımlayan ve bu egemenliği meşrulaştırmaya yönelik bir söylem bulunmaktadır. Felsefi kökenleri Hegel'e kadar uzanan bu söylem, Avrupa/Avrupa-dışı, daha dramatik bir şekilde Batı/Doğu ikilemine dayanır. Burada Batı dinamizmi (yani kapitalizmi), akılcılığı (yani dinî dogmadan arınmışlığı), liberal demokratik bir alanı temsil eder. Doğu ise iktisadi durağanlığı, akıl-dışılığı (yani dinî inançların egemenliğini) despotik veya otoriter hükümet etme biçimlerini içerir.

Galiple mağlubu karşı karşıya getiren, ikisine de birer kimlik sunan bu ikilem hem Avrupa tarih yazımında hem de Avrupa-dışı bölgelerin tarih yazımlarında farklı biçimlerde sürekli olarak yeniden kotarılmakta, karşımıza yeni ve eski siyasi ve ideolojik konumların meşrulaştırıcısı olarak çıkarılmaktadır. Osmanlı tarih yazımı bu tür örneklerden oluşmaktadır.

İlk olarak Batılı bir liberal anlayışın egemen olduğu tarih

yazımını ele alalım. 1980'li yıllarda yeniden bir ivme kazanmış olan liberal bakış açısına göre Osmanlı tarihi Avrupa tarihi ile kıyaslandığında bir yokluklar alanını oluşturmaktadır. Öncelikle, Osmanlı tarihinde tüm toplumsal dinamikleri gölgelediği, boğduğu varsayılan devlet aygıtı özel mülkiyetin ortaya çıkmasını engellemiştir. Diğer taraftan, liberal anlayışa göre Osmanlı'da Avrupa'da olduğu gibi özel mülkiyet tanımını mümkün kılan bir Roma hukuku mirası da yoktur. (Burada İslâm hukukunun Roma hukuku ile varolan yakın ilişkisi nedense yok sayılmaktadır.) Bir yandan İslâm hukuku bu açıdan yetersiz bulunurken, diğer yandan İslâm dininin bireysel girişimciliği engelleyici bir etkisi olduğuna işaret edilmektedir. Bu eksikler veya yokluklar ise özellikle Orta Doğu ve Anadolu'da Osmanlı-sonrasında ortaya çıkan siyasi birimlerde şahit olunan sivil toplumların güdüklüğünü, parlamenter demokratik rejimlerin filizlenmesindeki güçlükleri açıklar. Burada ifade edilen siyasi tercih Avrupa kurumlarının benimsenmesidir ki bu aynı zamanda liberal elitin kendi toplumuna, o toplumun tarihine bir yabancılaşması olarak ortaya çıkar.

Bu Batılı liberal anlayışa koşut gelişen hatta ona bir tepki olarak tanımlayabileceğimiz bir İslâmî liberal anlayıştan söz etmek mümkün. İslâmî liberalizm öncelikle Batılı liberalizmin İslâmiyete atfettiği yoklukları reddeder. Bunu yaparken de liberal ütopya olarak Avrupa toplumları yerine Hazreti Muhammed ve dört halife dönemlerindeki Medine toplumunu tanımlar. Medine'de katılımcı demokrasinin ve farklı etnik ve dinî grupların haklarını tanıyan bir anayasal düzenin var olduğu savunulur. Aynı zamanda şeriatin özel mülkiyeti ve ticari girişimciliği engellemek bir yana bunları teşvik ettiği vurgulanır. Ne var ki 8. yüzyıldan bu yana aralarında Osmanlı devletinin de bulunduğu gaspçı despotik devletlerin ortaya çıkmasıyla, bu "gerçek" İslâm toplumu fikrin-

den uzaklaşmıştır. Böylece İslâmî liberalizm, Osmanlı tarihini gaspçı bir devletin İslâm toplumu üzerinde uyguladığı baskıların tarihi olarak değerlendirirken, Müslüman bölgelerde sivil toplumun ortaya çıkmasının ancak 7. yüzyılda Medine’de varolan kurumlara dönerek gerçekleşebileceğini öne sürmektedir. Siyasi olarak bu yaklaşım Batı egemenliği ve bu egemenliğin liberalizm söylemi ile ifadesi karşısında bir tepkiyi temsil etmektedir.

Doğu’nun tarihinin bir yokluklar alanı olarak tanımlanması karşısında bu tepkisel ve savunmacı tavrı, Osmanlı tarihine laik ve devletçi bakış açısında da görmek mümkün. Ancak laik ve devletçi tarih anlayışı, “onlarda (Avrupalılarda) varsa bizde de var” tutumunun liberal karşıtı, jakoben terimlerle ifade etmektedir. Böylece vurgulanan ideal bir geçmişte sivil toplumun ve onun kurumlarının mevcudiyeti değil, laik ve ekonomiye müdahaleleri ile adil bir toplumsal düzen oluşturan bir devletin varlığıdır. Bu anlayış 1930’lu ve 1940’lı yıllarda dünya ekonomik krizi ve faşizmin başarısı karşısında Batı’da liberalizmin gözden düştüğü dönemde Osmanlı tarihçileri (örneğin Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık) tarafından benimsenmiştir. Bir ölçüde Batı’da ortaya çıkan ve giderek de Keynesçi liberalizm tarafından içerilen sosyal adaletçi, devletçi bir söylem çerçevesinde Osmanlı tarihinin yazılması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, bu tarih yazımı Aydınlanma düşüncesinin laiklik ögesini Osmanlı devletinin belirleyici niteliği olarak tanımlar. Kast edilen, devletin toplumla ilişkilerini ve kendi içindeki ilişkileri tanımlayan laik hukuk kurallarıdır. Ne var ki bu laik hukuk toplum içindeki ilişkileri (aile, ticaret ilişkilerini) düzenlemekle yükümlü şer’i hukukla sürekli çelişmektedir. Laik/devletçi yaklaşımın ütopyasını laik hukukun gelişmesinin ve devletin iktisadi yaptırımlarının dorukta olduğuna inanılan, 16. yüzyıl Osmanlı düzeni oluş-

turmaktadır. Bu yüzyılın sonunu izleyen dönem bir çöküş dönemi olarak algılanmakta ve bu çöküşün ana göstergesi olarak şer'i hukuk kurallarının uygulanmasındaki yaygınlığa işaret edilmektedir. 19. yüzyılda Tanzimat reformları bu laik ve devletçi ütopyaaya bir nebze de olsa bir dönüşü simgeler. Fakat ütopyanın gerçekleşebilmesi için gerekli ortamı asıl 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Kemalist reformlar sağlamıştır. Maalesef laik ve devletçi Osmanlı tarihçileri bu ütopyanın İslâmî güçler tarafından devamlı tehdit altında bulunduğu inancındadırlar.

Batı ile Doğu'nun tarihlerinin karşıtlığı anlayışı Avrupa tarihi yazımına da egemendir. Son otuz yılda William McNeill'den Eric L. Jones, Perry Anderson, Michael Mann ve John Hall'a kadar Avrupa tarihçileri "Batı'nın yükselişi"ni, "Avrupa mucizesi"ni Avrupa tarihinin başka tarihlerde görülmeyen özellikleri ile açıklarlar. Bu özelliklerden bazıları, tarihinin vurgusuna göre, özel mülkiyetin çok erken bir aşamada yerleşmesi, imparatorluk yapıları yerine yine erken bir aşamada farklı devletlerin birbirleri ile rekabet içinde oldukları çok kutuplu bir devlet sisteminin ortaya çıkmış olması, tarımı üretken kılan kurumların benimsenmesidir. Kapitalizmin gelişmesi, güçlü devlet yapılarının oluşması, liberal anayasal siyasi rejimlerin varlığı hep bu özellikler ışığında anlam kazanır. Tüm bu özelliklere ve onların neden olduğu gelişmelerden yoksun olarak tasavvur edilen bir Doğu tarihi, bu biricik ve çok özel olarak tasavvur edilen Avrupa tarihinin bir arka alanını oluşturmaktadır. Avrupa'nın özelliği, özel olmayan ile kıyaslandığında ortaya çıkar. Doğu'nun tarihine bir yokluklar alanı olarak Avrupa tarihinin üstünlüğünü kanıtlamak için sahnelenmiş bir oyunda, bir figüranlık görevi verilmiştir sanki. Dahası üstünlüğünden söz edilenin hangi Avrupa olduğu da zaman içinde değişmektedir. Örneğin Perry Anderson 1970'lerde Doğu Avrupa'ya karşı Ay-

dınlanmanın yeşerdiği alan olarak Batı Avrupa'nın özel konumunu vurgularken; 1980'ler sosyalist blokun çökmesi ile Hall ve Mann için üstünlüğü, özelliği söz konusu olan Avrupa tasarımı Doğu Avrupa hatta Rusya'yı içermektedir.

Kısaca, burada dikkatinizi çekmek istediğim nokta, Osmanlı ve Avrupa tarih yazımlarının karşılaştırmalı bir tarih anlayışı içerdikleridir. Ne var ki bu karşılaştırmalar ideal, yani karmaşık tarihsel süreçlerden soyutlanmış, kategorilerin karşı karşıya getirilmesi ile gerçekleşmektedir. Örneğin, özel mülkiyete karşı devlet mülkiyeti, despotik siyasi rejimlere karşı liberal anayasal rejimler vs. Böyle olunca da ne Avrupa ne de Avrupa-dışı tarihlerin karşılaştırılması, bu tarihleri oluşturan karmaşık dinamikleri anlamamıza yardımcı olamaz. Bize sunulan sadece o dinamikleri saklayan, onların oluşturdukları çelişkileri yok sayan ideal kategorilerin, adeta bir gölge oyununda olduğu gibi, çarpışmalarıdır. Bu çarpışmalar bağlamında şüphesiz farklı ideolojik, siyasi konular belirlenmektedir. Fakat ben karşılaştırmalı tarihten bu dar anlamında araçsal bir anlayışın ötesinde bir şeyler beklemeye hakkımız olduğuna inanıyorum.

Ancak bu anlayış, tarihçilerden kendilerini içinde yaşadıkları toplumların güç ilişkilerinden, siyasi ve ideolojik kaygılarından soyutlamalarını gerektiren tarihler yazmalarını beklediğimiz anlamına gelmez. Hepimiz biliyoruz ki tarihçi içinde yaşadığı koşullardan soyutlanamaz ve her yazılan tarih biraz da onu yazanın tarihidir. Yalnız tarihçi içinde bulunduğu koşulları dar anlamda siyasi ve ideolojik kaygılar çerçevesinde değerlendirmeyebilir. Örneğin böylesi kaygıların belirlediği ve yukarda değindiğimiz dünya tarihinin Avrupa/Avrupa-dışı ikilemi çerçevesinde tasavvur edilmesini aşabilir. O zaman hem içinde yaşadığı dünyanın hem de tarihin böylesi bir tasavvurun ötesinde bir karmaşıklığa ve zenginliğe sahip olduğunun farkına varabilir.

Bu genellemeler ışığında günümüz koşullarını değerlendirdiğimizde öncelikle kapitalist dünya ekonomisinin daha önce görülmemiş boyutlarda bir bütünleşme sürecine girmiş olduğunu görüyoruz. Günlük konuşmalarda globalleşme olarak tanımlanan bu süreç, kapitalist gelişmenin Avrupa ile sınırlanamayacağına ve Avrupa'nın dışındaki bölgelerde de olabileceğine işaret etmektedir. Bu da Avrupa'nın kapitalist gelişmenin rakipsiz alanı olmasından kaynaklanan imtiyazlı konumuna gölge düşürmektedir. Tabii böyle bir gölge daha 19. yüzyılın sonunda Japonya'nın kapitalist bir sanayileşmeyi gerçekleştirmesi ile zaten düşmüştü. Ancak Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkması ve savaş sonrası dönemde demokratik siyasi örgütlenme biçimlerinin kapitalist iktisadi yapı ve kurumların oluşmasının önkoşulu olduğu doğrultusundaki ideolojik anlayış, Japonya'nın savaştan önce de kapitalist bir toplum olduğu ve kapitalizmin gelişmesinde otoriter bir devlet yapısının vazgeçilmez olduğu gerçeklerinin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Diğer taraftan, 1970'lerden beri Japon kapitalizminin Batı'yı (Avrupa ve Amerika) geride bırakacak ölçüde başarılı olması, Japon mucizesinin açıklanmasında savaş sonrasında gerçekleştirilen demokratik reformlar ve orta sınıf yaratma çabalarının yetersiz olduğuna işaret etmektedir. Artık tarihçiler Japon mucizesini açıklayabilmek için 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyılın ilk yarısında Japonya'da devletin yeniden inşa sürecine bakmaktadır. Bu yeniden inşa edilmiş devletlerarası iktisadi, askeri, siyasi bir rekabet ortamında ve Japonya'nın içinde kapitalist endüstrileşme sürecinde ortaya çıkan mücadele kapsamında cereyan etmiştir. Dahası, 1980'lerden beri, özellikle Doğu Asya'da, 1960'larda az gelişmiş bölgeler kapsamına giren bölgeler, gelişmiş kapitalist ülke saflarında yer almaya başlamışlardır. Bu bölgelerin başarılarını

büyük ölçüde Japon modelini benimsemelerine borçlu olduklarını görüyoruz.

Bu çok kutuplu kapitalist bir gelişme doğrultusunda ki eğilim, soğuk savaş döneminin iki kutuplu ve birbirine karşıt gelişme modellerinden oluşan yapının çökmesi ile daha da belirginleşti. Çin'deki gelişmeler bu eğilimin çarpıcı bir örneğini oluşturuyor. Bu ne demek? Bir yandan sosyalist gelişme modelleri 1970'li yıllardan sonra geçerliliklerini yitirirken, öte yandan kapitalist bölgelerin 1970'li yılların krizinden başarı ile çıkmaları, kapitalist gelişme modelini az gelişmiş bölgeler (ki şimdi bunlar eski sosyalist bölgeleri de içermektedir) için tek seçenek haline getirmiştir. Bu seçeneği cazip kılan sonuç verdiği dair bir inanç olmasıdır, böylece farklı bölgelerin piyasa oyununda yer alabilmelerinin önleri açılmış görülüyor. Bu da gündeme her bölgenin iç yapılarının kapitalist piyasa ekonomisinin gereksinimleri doğrultusunda dönüştürme sorununu getiriyor.

Ancak kapitalist gelişme sürecinin en belirgin özelliği bu sürecin tarihin hiçbir aşamasında mücadelesiz, kolay bir süreç olmadığıdır. Siyasi düzlemde cereyan eden bu mücadeleler herhangi bir ülkede kapitalizmin başarılı olup olmadığını ve farklı bölgelerdeki kurumsal yapısının ne olacağını belirlemiştir. Diğer taraftan, farklı gruplar arasında çıkar çatışmalarının bir ifadesi olan mücadeleler, kapitalizmin gelişmesi için vazgeçilmez sayılabilecek bir devlet tarafından tanımlanan kurumlar çerçevesinde cereyan etmektedir.

Bir mücadele alanı olarak özel mülkiyet kurumunu ele alabiliriz. Kapitalizm en geniş anlamıyla kârlarını en çoklaştırmaya çalışan bireylerin birbirleri ile girdikleri meta değişimi süreci olarak tanımlanabilir. Meta tanımı ise, gerek toprak, gerek emek olsun, mutlak mülkiyet hakları anlamına gelen özel mülkiyet kavramını içerir. Şöyle ki, eğer bir ki-

şî bir toprak birimi üzerinde mutlak mülkiyet hakkına, yani onun kullanımına, gelirleri üzerindeki tüm haklara sahip değilse bu birimi dilediği gibi satamaz, kiralayamaz, ipotekleyemez; yani kapitalist bir meta gibi kullanamaz. Ne var ki bu toprak birimi üzerinde bir kişinin mutlak mülkiyet haklarının tanınması diğer kişilerin aynı birim üzerinde varolan veya var olma olasılığı olan haklardan mahrum edilmeleri anlamına gelmektedir. Yani özel mülkiyet dışlayıcıdır ve bu nedenle tarih boyunca yaygınlaşması sorunlu olmuş, dışlananların direnişî ile karşılaşmıştır. Bu mücadeleler ve direnişler özel mülkiyeti tanımlayan ve tanımlarken de mümkün kılan devlet kuralları çerçevesinde cereyan etmektedir. Kuralların gerek oluşturulurken gerek uygulanırken farklı çıkar grupları tarafından itiraza uğradığı, tartışıldığı göz önüne alınırsa, herhangi bir toplumda özel mülkiyetin katıksız bir şekilde var olduğunu söylemek güç olur.

Kapitalist gelişme sürecinde devlet aynı zamanda bir ülke ekonomisini ve toplumu, uluslararası iktisadi, siyasi ve askerî rekabet ortamlarında yönlendirmekle yükümlüdür. Yönlendirebilen devlet aynı zamanda vergi alabilen, farklı grupların belirli tavizler vermesini sağlayan ve bazı gruplar üzerinde kapitalizmin olumsuz etkilerini yumuşatabilen devlettir. Yönlendirme, devletin diğer taraftan farklı grupların mücadele alanları olan binbir kural ve yaptırımından –ki bunlar devlete bölük pörçük, belirsiz bir tanım verirler– bağımsız olarak, sanki bütünlüğü olan bir birimmiş gibi tanımlanmasını gerektirmektedir. Burada devleti farklı çıkarların, farklı grupların gözünde meşru kılan bir meşruiyet söyleminden söz ediyorum. Altı çizilmesi gereken nokta bu meşruiyet söyleminin ve onunla birlikte devletin yönlendirme kabiliyetinin toplum içinde varolan mücadelelerin sonucunda sürekli değişime tabi olduğudur. Bu nedenle mutlak kategoriler olarak yönlendirebilen (güçlü?) dev-

letler ve yönlendiremeyen (zayıf?) devletlerden söz etmek pek mümkün değildir.

Altını çizmek istediğim nokta yukarıda değindiğim ve çeşitli düzlemlerde cereyan eden mücadelelerin hiçbirinin sonuçlarının öngörülebilir olmadığıdır. Şöyle ki, kapitalist gelişmeyi gerçekleştirme ve uluslararası rekabet ortamlarında elde edilen başarılar ya da uğranılan başarısızlıklar herhangi bir bölgenin tarihsel veya kültürel özellikleri ile belirlenmez. Böyle olunca da başarı veya başarısızlığı önceden tahmin etmek veya onları bölgelerin tarih içinde oluşmuş özellikleri veya kültürel yapıları ile açıklamak geçerli değildir. Diğer taraftan her bölgenin kendi iç dinamikleri ve bu iç dinamiklerin dışarıdan gelen baskılar ve taleplere tepkileri doğrultusunda ortaya çıkan kurumsal yapılar çerçevesinde kapitalist gelişmeyi gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Bu da farklı kapitalist gelişme modellerine işaret eder. Aynı zamanda kapitalist gelişmenin kurumsal yapısının ve uluslararası rekabet ortamlarının gereksinmelerinin de zaman içinde değişken olduklarını göz önünde bulundurmak gerekir. Farklı kurumsal oluşumlar –ki bu oluşumlar farklı bölgelerde cereyan eden çıkar çatışmalarının, ittifakların sonucu oldukları kadar o bölgelerin tarihsel birikimlerini de içermektedir– kapitalist gelişmenin farklı evrelerinde başarılı olma potansiyeline sahiptirler. Örneğin geç-sanayileşme deneyimini yaşamış ve bu nedenle de merkezî devlet tarafından yönlendirilen bir kapitalist gelişme çizgisi doğrultusunda birikimleri olan Almanya, Japonya ve ABD gibi ülkeler, 1930 krizi sonrasında yoğun bir şekilde devlet tarafından yönlendirme gerektiren kapitalist gelişme ortamında, bu olguya daha yabancı olan İngiltere'ye kıyasla daha başarılı olmuşlardır. Bu merkezî yönlendirme dahilinde daha esnek ve özel durumları göze alabilecek nitelikte mekanizmaları içeren (bunlar büyük ölçüde toplum içindeki it-

tifak ve çelişkilerin sonucu ortaya çıkmıştır) Japonya'daki kurumsal oluşumlar ise 1970 krizinden sonraki kapitalist gelişme çizgisine Japonya'nın ABD'den daha rahat bir şekilde uyum sağlamasına yaramıştır.

Şimdi bu değerlendirmelerin tarih yazımı açısından ne anlama geldiğine bakmamız gerek. Önce, içinde yaşadığımız dünyanın ortaya çıkışında arızilik ögesinin (belirlenmeler – *determinations*) vurgulanması tarihinin önüne, özellikle karşılaştırmalı tarih yazımı açısından, yeni olasılıklar koymaktadır. Bu da karşılaştırmalı tarihlerin çıkış noktası olarak tarihsel süreçleri saklayan ve bastıran ideal kategorilerden vazgeçmesi gerekmektedir. Bu, farklı bölgelerin tarihinin sonraki başarı ve başarısızlıklar tarafından biçimlenmediği, onların yaşadıkları tarih süreçlerini anlayan ve bu süreçler arasındaki bağlantıları görebilen bir tarih yazılması anlamına gelmektedir. İlk olarak hatırlanması gereken, kapitalizmin evrensel bir olgu olduğu ve bu nedenle de farklı bölgelerde farklı zamanlarda bir kopuş olarak yaşandığı. Böyle olunca da Batı ve Batı-dışı bölgelerin paylaştıkları, ortak oldukları bir tarihsel deneyimden söz etmek mümkün. Bu deneyimin her toplumda farklı bir şekilde yaşandığına ve farklı kurumsal yapıların ortaya çıkmasına neden olduğuna daha önce değindim. Burada dikkati çekmek istediğim nokta kapitalizmin evrensel bir olgu olarak tanımlanıp gelişmesinde arızilik ögesine ağırlık verildiğinde kapitalizmin ilk ortaya çıkmış olduğu bölgelerin (önce İngiltere sonra Batı Avrupa) bu bağlamda imtiyazlı oldukları söylenemez. Başka bir deyişle, “ortaya çıkış” meselesi ikincil bir meseledir. Asıl mesele Avrupa ve Avrupa-dışı bölgelerde kapitalist kurumların gelişme süreçlerinin kendisidir. Başarı veya başarısızlığı belirleyen, kapitalist kurumların, biçimlerin önce nerede ortaya çıktığı değil, bu süreçlerdir.

Kısaca, burada önerilen hem Avrupa hem de Avrupa-dı-

şı tarihlerin ideal kategorilerin içeremediği karmaşık süreçler olduklarının bilincine varılması. Bu da hem Avrupa tarihinin hem Avrupa-dışı bölgelerin tarihlerinin sorunsallaştırılması (*problematisation*) anlamına gelmektedir. Avrupa ve Avrupa-dışı bölgelerin tarihlerinin karşılaştırılması ise bu bölgelerin paylaştıkları sorunlu alanların saptanması ile gerçekleşebilir. Bir örnek olarak özel mülkiyetin gelişmesi üzerinde durmak istiyorum. Kapitalist gelişmenin vazgeçilmez kurumu olan özel mülkiyetin ortaya çıkması evrensel olarak sorunlu olmuş, farklı gruplar arasında keskin çatışmalara yol açmıştır. Bu nedenle 19. yüzyılda İngiltere ve devrim sonrası Fransa'ya bakıldığında bireylerin toprak üzerindeki mülkiyet haklarının mutlak olmaktan çok uzak olduğu görülmektedir. Daha yaygın olan, mülkiyet haklarının sınırlanmasıdır – bu sınırlar toprak üzerinde zaman içinde oluşmuş geleneksel kullanım hakları ve devletlerin toprak gelirleri üzerinden vergi alma haklarından oluşmaktadır. Dahası bu sınırlar her an farklı grupların başarılı müdahaleleri sonucu değişebilir. Bu açıdan bakıldığında 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyetin sınırlı gelişimini bu gelişimin karşısında duran arkaik bir devlet yapısına bağlamak yanlış olur. Önce, bu yüzyılda Osmanlı devlet yapısı diğer Avrupa devletlerine koşut dönüşümler yaşamış ve bu bağlamda özel mülkiyeti engellemek bir yana gelişmesi için hukuki düzenlemeleri yapmış ve özel mülkiyet kurallarını uygulamaya çalışmıştır. Ne var ki bu kurallar özellikle uygulama aşamasında –İngiltere ve Avrupa'da olduğundan pek de farklı olmayarak– çeşitli gruplar arasında toprak üzerinde verdikleri mücadelenin alanlarını oluşturmuşlardır. Bu mücadelelerin sonucunda özel mülkiyet tanımına farklı bölgelerde farklı şekillerde sınırlamalar getirilmiştir. Ayrıca devletlerarası askerî rekabet ortamında yer alan Osmanlı devletinin gereksinimlerini sağlamak

için konulan vergiler ve bu vergilerin kaynağı olarak görülen köylü birimlerinin muhafazası için devlet yaptırımları, özel mülkiyeti sınırlayıcı öğeler olmuşlardır. Vurgulanması gereken, özel mülkiyet üzerindeki bu sınırlamaların hem uluslararası düzeyde hem de imparatorluk içi mücadele süreçlerinin sonucu ortaya çıkmış olmaları. Böyle olunca da sınırlamalar çok eskilerden beri sürekliliği varsayılan bir devlet yapısının, onun mülkiyet anlayışının sonuçları değildirler. Aksine onlar Osmanlı devletinin kapitalistleşme sürecinde ortaya çıkan yapılarıdır.

Özetle, kapitalist gelişmenin ve bu gelişme sonucu ortaya çıkan kurumların tarihsel olarak çok karmaşık ve çok çeşitli niteliklerine işaret ederek bu gelişmeyi ve kurumları ideal kategoriler halinde algılayan yaklaşımlara bir eleştiri getirmek istedim. Bu yaklaşımların belirleyici özelliği tarihin basitleştirilip, bir varlıklar/yokluklar şeması çerçevesinde değerlendirilmesidir. Bu şemanın Avrupa'nın Avrupa-dışı bölgeler üzerinde kurduğu egemenliğin bir ifadesi olduğuna ve hatta bu egemenliği sürekli yeniden üretme işlevini gördüğüne daha önce değindim. Bu egemenliğin yeniden kotarılması yokluklar/varlıklar şemasına tepki gösteren, bunu yaparken de onun mantığına sadık kalan Avrupa-dışı tarih yazımı (Osmanlı örneğinde görüldüğü gibi) için de geçerli olmuştur.

Burada önerilen karşılaştırmalı tarih anlayışı aynı zamanda Avrupa'nın varsayılan üstünlüğünün, onun egemenliğinin sorgulanmasını amaçlamaktadır. Bunu söylerken 1970'li yıllarda yaygın olan bir Üçüncü Dünya tepkiselliği çerçevesinde hareket etmiyorum. Sadece günümüzde kapitalist ekonominin farklı bölgelere sağladığı imkanlar ve dünya kapitalizmi içersinde oluşan yeni güç dengeleri göz önüne alındığında, kapitalist gelişmede başarının ve bu nedenle de üstünlüğün Batı'nın tekelinde olmadığına işaret etmek

istiyorum. Burada Batı'nın başarılarının ve son iki yüzyıllık dünya tarihi üzerinde kurmuş olduğu egemenliğin yadsınması söz konusu olamaz. Ancak bu egemenliğin ve başarıların tarihsel olarak arızı olduğuna ve Batı'nın sahip olduğu mutlak ve zaman içinde pek de değişmeyen özelliklerin sonucu olmadığına dikkati çekmek istiyorum. Başka bir deyişle, burada eleştirilen aslında arızı bir şekilde ortaya çıkmış öğeleri mutlak kategoriler halinde sunarak tarihte farklı bölgelerin başarı veya başarısızlıklarını mutlaklaştıran bakış açılarıdır.

Diğer taraftan, karşılaştırmalı tarih yazımı Batı ve Batı-dışı bölgenin özelliklerini tanımlayan mutlak kategorilerin karşı karşıya getirilip önceden belirlenmiş başarı ve başarısızlık reçeteleri sunmaktan vazgeçip Batı ve Batı-dışı bölgelerin kapitalist gelişmeleri sürecinde karşılaştıkları ortak sorunlar üzerinde yoğunlaştığında, geçmişin kolaycı ideolojik kalıplara sığdırılmayacak kadar çelişkili, karmaşık süreçlerden oluştuğu görülecektir. Geçmişin sorunlu ve karmaşık olarak algılanması her şeyden önce tarihçiyi belirli bir tarihsel durumun sonuçlarından bağımsız olarak, ortaya çıkardığı imkanlara, olasılıklara duyarlı kılar. Yani, mümkün olup da gerçekleşemeyenler ve yarım kalmış mücadeleler, gerçekleşmiş ve başarıya ulaşmış deneyimler kadar gerçek ve dünya tarihinin parçalarıdır. Bu nedenle başarıyı başarısızlıktan ayıran keskin bir çizgiden söz edilemez. Daha önceki geçmişin karmaşık ve çok boyutlu olarak tanımlanması, kapitalist modernitenin, sonuçları önceden tahmin edilemeyen çok sayıda ve farklı düzlemlerde cereyan eden güç ilişkilerinden oluşan ve sürekli değişen bir olgu olarak algılanması anlamına gelir.

Tabii ki yukarıda önerdiğim mukayeseli tarih yazımına yeni bir bakış açısının varolan ve burada eleştirdiğim yaklaşımlardan farklı olarak ideolojik kaygılardan arınmış oldu-

ğunu iddia etmiyorum. Sadece önerdiğim bakış açısının arkasında yatan kaygıların, bir bölgenin öbürünü ezmesi veya onun tarafından ezilmesi kavramları ile sınırlı ideolojik ve siyasi konumlardan daha yaygın bir şekilde paylaşıldığını sanıyorum. Burada ifade etmeğe çalıştığım, hepimizin içinde bulunduğu, çok hızlı değişen ve bize kendimizi, tarihimizi tanımlamak için uzun süredir rehberlik eden kavramların giderek ortadan kalktığı bir dünyanın kaygılarıdır. Aynı zamanda bu dünyada yakın zamana kadar kapitalizmin kıyısında köşesinde kalmış bölgeler için kapitalizmin birinci ligine katılma imkanları oluşmuştur. Diğer taraftan, bir yandan Avrupa tanımının sınırları zorlanırken (sosyalist blokun çökmesi ile Rusya ve Doğu Avrupa'nın Avrupa tanımı içine alınıp alınmaması tartışmasıyla) Avrupa'da da kapitalizmin kuralları ve örgütlenme biçimleri dönüşmektedir. Bu çok karmaşık, çelişkili süreçleri bir ölçüde anlayabilmek, onları ifade edebilecek kavram hazineleri oluşturmak için kapitalizmin tüm dünyadaki gelişmesinin tarihine yeniden bakmamız gerektiğine inanıyorum. Üç önemli Avrupa tarihçisini geleneksel Avrupa dışında sayılan bir ortamda bir araya getiren bu toplantının bu yönde atılan bir adım olacağını umuyorum.